

ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ДРУГОГО ГЕТЬМАНАТУ ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

М.ЛАЗАРОВИЧ

Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича

Анотація

Проаналізовано основні тенденції політики Української Центральної Ради та Другого Гетьманату стосовно національних меншин. Значну увагу приділено висвітленню культурно-просвітницької діяльності іноетнічного населення. Показано, що національна політика як Центральної Ради, так і Гетьманату була толерантною.

Ключові слова: Центральна Рада, Гетьманат, національна меншина, національно-персональна автономія, міжнаціональні відносини, культурно-освітня політика.

Аннотация

Проанализированы основные тенденции политики Украинской Центральной Рады и Второго Гетманата в отношении национальных меньшинств. Значительное внимание уделено освещению культурно-просветительской деятельности иноэтнического населения. Показано, что национальная политика как Центральной Рады, так и Гетманата была толерантной.

Ключевые слова: Центральная Рада, Гетманат, национальное меньшинство, национально-персональная автономия, межнациональные отношения, культурно-образовательная политика.

Summary

There is carried out the comparative analysis of major trends in ethnic policy of governments of the Ukrainian Central Rada and Hetmanat. Significant attention was given to cultural-enlightenment activities of national minorities. It is found out, that conditions for development of national minorities in UNR and Ukrainian State were favorable.

Key words: Central Rada, Hetmanat, national minorities, national-personal autonomy, interethnic relations, the cultural and educational policy.

Поряд із боротьбою за соціальну справедливість та відновлення національної державності одним з основних складових українських визвольних змагань 1917–1921 рр. було забезпечення етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин. Це завдання намагалися вирішувати представники кожної з українських влад, що діяли в означеному часопросторі.

Важливою проблемою, що потребує подальшого дослідження, є ставлення Української Центральної Ради (УЦР) та Другого Гетьманату до національного питання взагалі і до становища національних меншин зокрема. Особливо актуальним є порівняльний аспект подібного розгляду.

Запропонована проблематика ще не повною мірою відображена у вітчизняній та зарубіжній історіографії, хоча роботи у цьому напрямку останнім часом ведуться доволі інтенсивно. Серед сучасних досліджень насамперед слід відзначити колективну монографію «Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект», а також праці таких науковців, як В.Гусєв, Л.Рябошапко, В.Солдатенко, Н.Ставицька¹ та ін. Окремі аспекти проблеми висвітлено в дослідженнях А.Боровика, О.Кудлай, А.Наймана, В.Хітерер² та ін. Головним джерелом дослідження стали матеріали Центрального державного архіву вищих органів державної влади і управління України, опубліковані документи.

Задекларувавши з початком революції право українців бути господарем на своїй землі, лідери національного руху не могли не враховувати багатонаціонального складу населення України. Відтак, із самого початку Української революції вони ставили завдання забезпечення прав національних меншин, що проживали в Україні. Однак шляхи досягнення поставленої мети були різними, що, зокрема, простежувалося у політиці як УЦР, так і Гетьманату Павла Скоропадського.

На думку голови УЦР М.Грушевського, реалізація прав національних меншин передусім мала здійснюватися шляхом застосування їх мов у зносинах з урядом й органами самоуправління в тих округах, де ці етноси становлять певний національний мінімум, надання змоги навчатися рідною мовою за наявності відповідної кількості учнів у класах, створення культурних і релігійних товариств та установ з наданням їм фінансової допомоги³ тощо. Кількість цих прав дедалі збільшувалася.

Інакше до проблеми ставився гетьман Скоропадський, котрий мав на меті будівництво української держави, керуючись територіальним, а не вузькоетнічним принципом. В основі державного суверенітету лежала територія, а не національність. Дослідник А.Хитра вважає, що П.Скоропадський був одним з перших діячів України, які втілювали в життя ідею про український народ як поняття не тільки етнічне, національне, а й політичне⁴. Таким чином, влада, не акцентуючи уваги на поділі суспільства за національною ознакою, прагнула досягнути консолідації всього суспільства, враховуючи й іноетнічне населення, яке проживало в Україні.

УЦР дедалі активніше намагалася залучати представників національних меншин до участі в своїх структурах. Зокрема, ще у квітні 1917 р. на Всеукраїнському національному з'їзді в Києві його делегати одностайно ухвалили резолюцію про те, що «одним із головних принципів української автономії є повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть в Україні»⁵.

Надалі процес міжнаціонального зближення прискорився. Так, якщо у своєму Першому Універсалі (23 червня 1917 р.) УЦР лише наголосувала, що в «тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей», та сподівалася, що національні меншини «одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України»⁶, то вже через два тижні вона залучила представників національних меншин до практичної діяльності. Зокрема, 6 липня обрану трьома днями раніше Комісію для розробки Статуту автономії України було розширено з 8 до 100 осіб за принципом національно-територіального представництва. Нації, які склали в Україні не менше 1% населення, делегували до комісії одного представника на кожний такий процент, а ті, що мали менше 1%, надсилали по одному представникові за власним бажанням і згодою комісії. У підсумку склад комісії виявився таким: українців – 71, росіян – 11, євреїв – 8, німців і поляків – по 2, білорусів, татар, молдаван, чехів, греків і болгар – по 1 особі⁷. Таке співвідношення відповідало національній структурі тодішнього українського суспільства.

У Другому Універсалі (16 липня 1917 р.) УЦР висловила готовність поповнити свій склад «на справедливих основах представниками інших національностей»⁸. 17 липня Мала Рада як постійно діючий розпорядчий орган ухвалила постанову, згідно з якою представники неукраїнських громад у складі УЦР та Малої Ради мали становити 30% від загального представництва⁹. Вадою цієї постанови було те, що перевага надавалась насамперед соціалістичним партіям, які не відображали повною мірою всього громадсько-політичного спектра меншин, власне, як і українського суспільства в цілому.

Гетьман П.Скоропадський у своїй кадровій політиці керувався територіально-державницькими засадами, а також принципом професіоналізму¹⁰. Хоча, як показала практика, призначати посадовців лише за рівнем їхньої компетентності вдавалося далеко

не завжди. Не останню роль відігравала й політична лояльність. Зокрема, в першому уряді Української Держави переважну більшість становили представники партії кадетів, оскільки традиційні українські партії відмовилися підтримати політику гетьмана. Втім, у їх складі було чимало діячів, тісно пов'язаних з українськими інституціями. Національну коректність при цьому було збережено. З 16 урядовців 4 представляли найбільші меншини: російську – державний контролер Г.Афанасьєв, єврейську – міністр торгівлі С.Гутник, польську – міністр фінансів А.Ржепецький, німецьку – міністр праці Й.Вагнер.

Важливим кроком провідників УЦР, спрямованим на забезпечення міжнаціонального порозуміння, стало введення 28 липня 1917 р. до складу Генерального Секретаріату виконавчого органу, підпорядкованого УЦР, представників трьох найчисленніших національних меншин – росіян, євреїв та поляків як заступників генерального секретаря національних справ (з 14 листопада – комісарів на правах генеральних секретарів). Кожен з них мав право вирішального голосу у розгляді питань, які стосувалися справ його нації. Передбачалася діяльність спеціальної наради та ради при секретарстві, а також трьох національних рад при заступниках секретаря. Останні брали участь у засіданнях Генерального Секретаріату з дорадчим голосом. Вирішальним голосом вони наділялись у вирішенні питань, що входили до сфери їх компетенції. Окремим пунктом обумовлювалося, що всі розпорядження Генерального Секретаріату та його органів, що торкалися внутрішнього життя та прав національних меншин, видаватимуться тільки після візування їх відповідними заступниками генерального секретаря з національних справ. Усі закони, постанови, проголошені українською мовою, публікувалися також і російською, єврейською та польською мовами¹¹. Інтереси меншин в Секретарстві національних справ представляли такі віце-секретаріати: великоруських справ на чолі з Д.Одинцем (народний соціаліст), єврейських справ на чолі з М.Зільберфарбом (Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія), польських справ на чолі з М.Міцкевичем (Польський демократичний централ).

Головним завданням заступників генерального секретаря національних справ був захист прав національних меншин в Україні та охорона вільного розвитку їх внутрішнього національного життя. Йшлося про забезпечення захисту від обмеження у громадянських та політичних правах; створення відповідних умов діяльності національних організацій та організація нових структур для потреб національного життя. Передбачалося й щотижневе звітування про роботу товаришів перед генеральним секретарем. Для здійснення загального керівництва на місцях вводились посади місцевих комісарів з національних справ, а також відповідно повітові та місцеві комітети для узгодження своєї діяльності та обговорення питань місцевого життя¹². Важливе значення мала діяльність національних рад, зокрема єврейської, перше засідання якої відбулося в жовтні 1917 р. Її склад базувався на пропорційній основі представників п'яти єврейських політичних партій, кооптованих до УЦР. Спочатку Єврейська національна рада мала дорадчі функції при віце-секретарі єврейських справ, а згодом перетворилася на настановчий орган¹³, рішення якого були обов'язковими для виконання.

Важливим для національних меншин України став Третій Універсал УЦР (20 листопада 1917 р.), який, окрім проголошення Української Народної Республіки, підтверджував зобов'язання УЦР «твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суцільно», передбачав підготовку законопроекту про національно-персональну автономію російському, єврейському, польському та іншим народам «для забезпечення їм права і свободи, самоврядування в справах їх національного життя»¹⁴. Свідченням реальності намірів УЦР надати національним меншинам можливість самостійно влаштувати своє життя на території УНР стало підвищення статусу національних віце-секретарств до рівня повноправних генеральних секретарств, а з січня 1918 р. – міністерств.

З огляду на утвердження територіального принципу як основи державного будівництва, ставлення в Українській Державі до національних міністерств, в яких переважали соціалісти, було негативним. Вже на одному з перших засідань гетьманського уряду на початку травня 1918 р. було заявлено про недоцільність їхнього існування¹⁵. Через декілька днів у інтерв'ю журналістам П.Скоропадський підтвердив чутки про можливу ліквідацію цих органів, оскільки «всі громадяни України рівноправні»¹⁶. Санкціонуючи часткове згорання заходів, ініційованих урядом Центральної Ради у сфері міжнаціональних відносин, гетьман керувався тим, що вони можуть загрожувати територіальній цілісності України¹⁷.

Логічним кроком, спрямованим на розвиток положень Третього Універсалу, стало ухвалення УЦР 22 січня 1918 р. Закону про національно-персональну автономію. Визначний діяч української єврейської громади С.Гольдельман писав про цей документ, що він «є визначним і неповторним явищем у спробах урегулювання міжнаціональних стосунків у багатонаціональних державах»¹⁸. Згідно з ним, національні меншини, які проживали на території України, мали право на самоуправління в питаннях національної освіти, культури, соціальної допомоги, еміграції тощо. Реалізація даного права мала здійснюватися через створений для цього Національний союз, який представляв національні групи, що проживали на території УНР. Влада Союзу поширювалася на всіх його членів, незалежно від їх місця проживання¹⁹. Пізніше текст Закону увійшов VIII розділом до Конституції УНР під назвою «Національні Союзи».

Усі демократичні свободи для національних меншин, ухвалені раніше, Центральна Рада підтвердила і в Четвертому Універсалі (22 січня 1918 р.). «...В самостійній Народній Українській Республіці всі нації користуватимуться правом національно-персональної автономії»²⁰, – йшлося в документі.

Серед очільників Другого Гетьманату однозначної позиції стосовно ставлення до Закону про національно-персональну автономію спершу не було. Тому, як стверджує Л.Рябошапко, залишалися сподівання на те, що його дію буде продовжено. Зокрема, Рада Міністрів доручила помічникові державного писаря Романову розробити новий законопроект «Про національно-персональну автономію». З цього приводу було заплановано нараду з участю представників зацікавлених міністерств і відомств²¹. Однак уже невдовзі від ідеї реанімації згаданого закону відмовилися.

Спроби вплинути на ситуацію шляхом широко розгорнутої в травні демократичними політичними колами кампанії на захист національних міністерств фактично не дали результатів²². Не вийшло очікуваного ефекту й від спільного засідання національних рад міністерств у справах росіян, євреїв і поляків, яке зібралось для обговорення дій на захист своїх завоювань²³. З цього приводу гетьманський уряд обмежився лише опублікованою 10 травня «Заявою», де, серед іншого, задекларував своє ставлення як до української справи, так і до проблем національних меншин. У документі зазначалося, що «в жодному випадку український гетьманський уряд не має наміру утискати українську національність, мову, культуру і державність. Навпаки, уряд плекатиме ідею всестороннього розвитку української культури, утвердження прав української мови в школі, державі і суспільстві та енергійно берегтиме закріплення всіх форм української державності. Гетьманський уряд визнає права інших національностей, що перебувають на українській землі, і вповні шануватиме їх культуру та не буде вживати утискання і нетерпимості супроти якої-небудь частини громадян»²⁴.

Найбільше втрачали через відміну Закону про національно-персональну автономію євреї, які на його основі розвинули доволі ефективну діяльність. Тому вже на початку травня бундівські організації України різко засудили прихід до влади гетьмана Скоропадського.

Вони закликали до скликання Установчих зборів на основі загального виборчого права, до встановлення федеративних зв'язків України з іншими частинами російської демократичної республіки, до виконання вимог національно-персональної автономії²⁵.

Незважаючи на невдоволення національних меншин та їх протести²⁶, 9 липня 1918 р. гетьман затвердив Закон Ради Міністрів про відміну Закону про національно-персональну автономію від 9 січня того ж року і скасування національних міністерств у великоруських, єврейських та польських справах. Проте, як зазначають дослідники²⁷, діяльність трьох національних міністерств фактично тривала ще понад три з половиною місяці, оскільки Ухвала про їх ліквідацію була опублікована лише 22 жовтня.

Намагання представників Єврейської національної ради (ЄНР), створеної в квітні 1918 р., зарадити справі на зустрічі з головою Ради Міністрів Української Держави Ф.Лизогубом не увінчалось успіхом. Останній 13 липня заявив делегації президії ЄНР – М.Зільберфарбу, В.Лацькому і Я.Слоніму, що уряд скасував національно-персональну автономію і міністерства національних меншин, вважаючи, що вони можуть «породити ворожнечу між націями, які проживають в Україні». При цьому Лизогуб наголосив, що державою гарантовано рівноправ'я усіх громадян, незалежно від їхньої національності й віри²⁸.

Попри деяку різницю в політиці УЦР та Другого Гетьманату стосовно національних меншин, обидві влади єднали толерантне ставлення до всіх етносів, котрі проживали в Україні. Так, ведучи мову про «значні обмеження прав національних громадських організацій та об'єднань», які, до речі, стосувалися й українців, науковці все ж зазначають, що було б неправильно стверджувати, нібито в період існування Гетьманату процес національно-культурного відродження малих народів було зведено нанівець. З часом влада відновила органи державного управління в справах національних меншин, хоч і значно обмежила їх фінансування²⁹. Зокрема, як дослідив А.Боровик, 20–22 вересня 1918 р. засідали комісії з питань управління польськими школами в Україні. Представники польської громади звернулись до профільного міністерства з проханням заснувати при ньому «окремий польський департамент». Але в ході обговорення комісія дійшла висновку утворити при Міністерстві освіти окремих відділ польських шкіл, в якому були б «зконцентровані всі справи польської освіти в Україні»³⁰.

Не були обмежені національні меншини і в набутті українського громадянства. Адже, відповідно до Закону УНР про громадянство від 2 березня 1918 р., юридичні підстави для цього мали всі мешканці України, незалежно від їх національної приналежності³¹. Загалом сприятливим для іноетнічного населення був і Закон про громадянство Української Держави від 2 липня 1918 р. Згідно з ним громадянські права автоматично поширилися на всіх, хто народився в Україні, а також тих російських підданих, що перебували на її території під час видання Закону. Для осіб, які бажали набути українське громадянство, обов'язковою умовою було прийняття присяги на вірність Українській Державі. До речі, для тих, хто за своїми переконаннями не визнавав присяги, передбачили «урочисту обіцянку», текст якої був ідентичним до присяги, але з вилученням слів «та заприсяжуюсь»³². Останнє засвідчувало толерантне ставлення Української Держави як до національних, так і релігійних почуттів своїх громадян.

Сприятливою до іноетнічного населення була і культурно-освітня політика урядів як УЦР, так і Гетьманату. Зокрема, значні зміни сталися в галузі освіти національних меншин. Відповідно до Третього Універсалу УЦР, за основу освітньої системи УНР було взято принцип «розподілу школи між національностями». Загальне завідування освітніми справами кожної національності зосереджувалось у відповідних відділах національних секретарств, за винятком загальнодержавних мінімальних норм, що встановлювалися Генеральним секретарством освіти УНР³³. Такий порядок створював сприятливі умови для розвитку освіти і культури кожного народу при збереженні загальнодержавної освітньої політики.

Право всім націям розвивати свою мову, культуру, освіту, традиції було забезпечене і в Українській Державі. Траплялося, що подібний підхід здійснювався всупереч українським національним інтересам. Так, враховуючи той факт, що міське населення значною мірою складалася з росіян, інших національних меншин та зрусіфікованих українців і нерідко вороже ставилося до українізації, Міністерство освіти вважало за доцільне засновувати нові українські університети та гімназії, ніж українізувати російські.

Дбати про розвиток освіти, науки, культури національних меншин мали і загальнодержавні інституції. Наприклад, у першому Статуті Української Академії наук, відкритої 24 листопада 1918 р., було передбачено вакансії для академіків, котрі б займалися розробкою проблем національно-культурного життя національних меншин, безпосередньо пов'язаних з Україною³⁴. Аналогічним чином здійснювали свою діяльність Національна бібліотека та Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва України.

Підсумовуючи, слід зазначити, що, попри певні відмінності, політика УЦР та Другого Гетьманату стосовно національних меншин, котрі проживали в Україні, була толерантною. Центральна Рада чи не вперше у світовій практиці зробила реальну спробу забезпечити права іноетнічного населення, заклала правові основи демократичної етнополітики. Поміркованістю характеризувалася й національна політика Гетьманату. Скасовуючи Закон про національно-персональну автономію та національні міністерства у російських, єврейських і польських справах, гетьман П.Скоропадський і його уряд керувалися територіально-державницьким принципом, згідно з яким усі громадяни держави є рівноправними, незалежно від їх національності й віри. При цьому підтримка, в т.ч. фінансова, національно-культурного відродження малих народів тривала і далі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / М.Панчук, В.Войналович, О.Галенко та ін.; Редкол. І.Ф.Курас (голов. ред.) та ін.; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К., 2000. – 357 с.; Гусев В. Закон Центральної Ради «Про персонально-національну автономію»: передумови, історія прийняття та наслідки // Наукові записки: Збірник. – К., 1999. – Сер. «Політологія і етнологія»; Вип.8. – С.72–79; *его же*. Бунд, Комфарбанд, Евсекция КП(б)У: страницы политической биографии. 1917–1921 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jewish-heritage.org/prep5.htm>; Рябошапка Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000): Монографія. – Львів, 2001. – 484 с.; Солдатенко В.Ф. Єврейське представництво в Центральній Раді // Єврейське населення Півдня України: історія і сучасність: Тези до наукової конференції 19–20 листопада 1992 р. – Запоріжжя, 1992. – С.54–56; Ставицька Н. Державна національно-культурна політика серед національних меншин в добу Української революції // Наукові записки: Збірник. – К., 1999. – Сер. «Політологія і етнологія»; Вип.9. – С.86–90.

² Боровик А.М. Політика українських урядів щодо формування системи навчальних закладів національних меншин за часів виборювання державності (1917–1920 рр.) // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2009. – №4. – С.39–46; Кудлай О.Б. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) / НАН України. Інститут історії України. – К., 2008. – 116 с.; Найман А. Єврейські партії та об'єднання у політичних процесах в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jewish-heritage.org/prep22.htm>; Хитрепер А. Еврейское образование в Украинской Народной Республике (1917–1920 гг.) [Електронний ресурс] // Вестник Еврейского университета. – 1996. – №3. – С.147–162. – Режим доступу: <http://www.jewish-heritage.org/ve13a8r.htm>.

- ³ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С.105.
- ⁴ Хитра А. Державно-правові погляди Павла Скоропадського: Автореф. дис... канд. юрид. наук [Електронний ресурс]. – Львів, 2003. – Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/17379.html>.
- ⁵ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2-х т. – Т.1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С.54–55.
- ⁶ Там само. – С.104–105.
- ⁷ Там само. – С.107, 120, 125.
- ⁸ Там само. – С.164.
- ⁹ Там само. – С.171.
- ¹⁰ Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр.: В 2-х т. – Т.2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К., 2002. – С.70.
- ¹¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.1. – С.179, 181, 182, 381; Кудлай О.Б. Вказ. праця. – С.16.
- ¹² Кудлай О.Б. Вказ. праця. – С.16–17.
- ¹³ Гольдельман С.І. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920. – Мюнхен; Париж; Єрусалим, 1967. – С.59–61.
- ¹⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.1. – С.401.
- ¹⁵ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – С.78.
- ¹⁶ Гусев В. Закон Центральної Ради «Про персонально-національну автономію»: передумови, історія прийняття та наслідки. – С.77.
- ¹⁷ Ставицька Н. Вказ. праця. – С.89.
- ¹⁸ Гольдельман С.І. Вказ. праця. – С.8.
- ¹⁹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2-х т. – Т.2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К., 1997. – С.99–101.
- ²⁰ Там само. – С.104.
- ²¹ Рябошапка Л. Вказ. праця. – С.42–43.
- ²² Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – С.78.
- ²³ Гусев В. Закон Центральної Ради «Про персонально-національну автономію»: передумови, історія прийняття та наслідки. – С.77.
- ²⁴ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – С.78–79.
- ²⁵ Гусев В. Бунд, Комфарбанд, Евсекция КП(б)У: страницы политической биографии. 1917–1921 гг. [Електронний ресурс].
- ²⁶ Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1854. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.1–12.
- ²⁷ Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К., 2000. – С.90.
- ²⁸ ЦДАВО України. – Ф.1854. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.40–41.
- ²⁹ Ставицька Н. Вказ. праця. – С.89.
- ³⁰ Боровик А.М. Вказ. праця. – С.44.
- ³¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.2. – С.173–174.
- ³² Державний вістник. – 1918. – 16 травня; 11 липня.
- ³³ Рафальський О.О. Вказ. праця. – С.98.
- ³⁴ Ставицька Н. Вказ. праця. – С.89.